

روش‌شناسی پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی: رویکرد کتاب‌شناختی

رضا مختارپور | غلامرضا حیدری

چکیده

هدف: بررسی وضعیت مطالعات در موضوع روش‌های پژوهش در متون علم اطلاعات و دانش‌شناسی در داخل و خارج از کشور. **روش‌شناسی:** این پژوهش با رویکرد کتاب‌شناختی و روش اسنادی- کتابخانه‌ای انجام شده است.

یافته‌ها: قدیمی‌ترین مطالعات روش‌پژوهی در خارج و داخل کشور به ترتیب در سال‌های ۱۹۴۷ و ۱۳۷۱ انجام شده است. مطالعه ژاولین و واکاری (۱۹۹۰؛ ۱۹۹۳) نقطه عطفی در تاریخ این‌گونه مطالعات به‌شمار می‌آید. مشکل عمده روش‌پژوهی‌های داخل کشور، صرف‌نظر از تعداد و دامنه عملیاتی محدود، مقایسه‌ناپذیر بودن نتایج به دلیل بهره‌نگرفتن پژوهشگران ایرانی از یک طرح طبقه‌بندی روش‌شناختی نظام‌مند است. فصل مشترک مطالعات داخل و خارج از کشور، یکی استفاده از روش تحلیل محتوا و دیگری، حاکمیت بلامنازع روش‌های کمی (به‌ویژه پیمایش‌ها) بر ساختار پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی است که حتی رواج روزافزون استفاده از روش‌های کیفی نتوانسته بر سیطره آن سایه بیافکند.

نتیجه‌گیری: در ایران، برخلاف دیگر نقاط جهان، پژوهش‌ها با تنوع روش‌شناختی همراه نبوده است و در نتیجه، فاصله قابل توجهی میان روش پیمایشی با دیگر انواع روش‌ها ملاحظه می‌شود. انتظار می‌رود روند پژوهشی مطالعات علم اطلاعات و دانش‌شناسی از سوی پژوهشگران این حوزه به‌طور جدی دنبال شود و نشریات تخصصی این حوزه در داخل کشور، به‌صورت دوره‌ای در قالب انتشار ویژه‌نامه، به این مبحث بپردازند.

کلیدواژه‌ها

پژوهش، طبقه‌بندی روش‌های پژوهش، علم اطلاعات و دانش‌شناسی، روش‌شناسی

روش‌شناسی پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی: رویکرد کتاب‌شناختی

رضا مختارپور^۱

غلامرضا حیدری^۲

تاریخ ارسال: ۹۴/۱۲/۱۴

تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۲/۱۷

مقدمه

علم با پژوهش توسعه می‌یابد و روش‌های علمی مورد استفاده پژوهشگران، نقش بسزایی در اثربخشی نتایج و اعتباردهی به یافته‌های آنها دارد. برخی صاحب‌نظران معتقدند که علم اطلاعات و دانش‌شناسی، اگر داعیه علم بودن دارد و بخواهد در بین دیگر علوم اجتماعی حرفی برای گفتن داشته باشد، باید به ماهیت روش‌شناختی پژوهش‌های خود نگاه ویژه‌ای داشته باشد (دی، ۳، ۱۳۸۴). ماهیت روش‌شناختی هر پژوهش، تابعی از اهداف، پرسش‌ها، و مهم‌تر از همه، مسئله‌ای است که ذهن پژوهشگر با آن روبه‌رو است. در واقع، روشی که پژوهشگر برای پژوهش خود برمی‌گزیند باید در راستای پاسخگویی هرچه بهتر و دقیق‌تر به مسئله در دست بررسی وی انتخاب شده باشد و البته تعداد اقلام این روش‌شناسی ممکن است بسته به دامنه و عمق پژوهش، بین یک تا چند روش در نوسان باشد.

بررسی‌ها حاکی از آن است که تلاش‌های قابل توجهی در زمینه بررسی وضعیت روش‌شناختی مطالعات علم اطلاعات و دانش‌شناسی صورت گرفته که هریک با رویکرد و روش خاصی درصدد برآمده‌اند تا تصویری از روش‌های به‌کار گرفته‌شده را برای خوانندگان به تصویر بکشند. چنین مطالعاتی را از جنبه‌های مختلف می‌توان دسته‌بندی کرد: از حیث سال یا دهه، از حیث روش مطالعه، و از حیث نوع رویکرد یا پارادایم (تقابل روش‌های کمی، کیفی، و ترکیبی). اما فصل مشترک تمامی

۱. دانشجوی دکترای علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز (نویسنده مسئول)
rezamokhtarpour@gmail.com
۲. دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز
ghrhaidari@gmail.com
3. Day

این مطالعات، پاسخ به یک پرسش آشکار است: "پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی، چه روش یا روش‌هایی را برای دستیابی به اهداف مورد نظر خود به کار می‌گیرند؟".

بی‌تردید بررسی نظام‌مند روندهای موضوعی و روش‌شناختی علم اطلاعات و دانش‌شناسی ضمن فراهم کردن امکان شناسایی ریشه‌های تاریخی وضعیت فعلی رشته (اتکینز^۱، ۱۹۸۸) زمینه لازم را برای پیش‌بینی روندهای احتمالی آینده فراهم می‌آورد. مقاله حاضر بر آن است تا با رویکردی کتاب‌شناختی، مهم‌ترین آثار پژوهشی در این زمینه را در داخل و خارج کشور بررسی کند.

زیربنای مفهومی و عملیاتی مطالعات روش‌پژوهی^۲ (از رویکرد تا روش)

پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی، از نیمه قرن نوزدهم، یعنی زمانی که برخی کتابداران شروع به کاویدن ابعاد مختلف "حرفه" و گستره فعالیت خود در کتابخانه‌ها کردند، در شکل اولیه خود آغاز شد (هریس^۳، ۱۹۸۶). در آن سال‌ها که حرفه‌مندان کتابداری، به تعبیر پیرس باتلر^۴، در سادگی عمل‌گرایانه خود تنها بودند جای خالی توجه به نقش روش‌های علمی به‌عنوان ابزاری قدرت‌مند برای توسعه و تکامل "علم" اطلاعات و دانش‌شناسی به‌شدت احساس می‌شد.

پی‌بردن به شکاف‌های پژوهشی موجود از سوی برخی متخصصان رشته، و مقایسه وضعیت آن با دیگر علوم، راه را برای سرازیر شدن گرایش‌های اثبات‌گرایانه^۵ به حریم کتابداری و اطلاع‌رسانی باز کرد. گولدهور^۶ (۱۹۷۲، ص ۲)، از پرچمداران اصلی تبلیغ گرایش‌های اثبات‌گرایانه در پژوهش‌های کتابداری و اطلاع‌رسانی، معتقد بود که "کتابداری امروز، نیازمند [دستیابی به] حقایق تعمیم‌یافته‌ای است که رسالت پژوهش علمی بر آن قرار گرفته است ... مادامی که امکان تبیین قوانین یا تعمیم‌های جهانی فراهم نشده باشد، کتابداری همچنان به‌شکل یک هنر یا فعالیت عملی باقی خواهد ماند و هرگز روی علم یا رشته به‌خود نخواهد دید".

با این حال، سیطره روش‌های علوم تجربی بر علوم اجتماعی با شروع دهه ۱۹۶۰، به‌ویژه به‌دنبال انتشار کتاب ساختار انقلاب‌های علمی توماس کوهن، درهم شکست و متخصصان علوم اجتماعی دریافتند که تابعیت صرف از قواعد و روش‌های علوم تجربی و طبیعی، آن‌هم در علمی که با پارادایم‌های متعددی سروکار دارند، امکان‌پذیر نیست.

اظهار نظر افرادی همچون آنتونی گیدنز^۷ بر شکل‌گیری این رویکرد جدید صحنه

1. Atkins

2. Research methodology .studies

در این مقاله، عبارت روش‌پژوهی، ناظر به مطالعاتی است که به بررسی سیر تکوین روش‌های پژوهش یا میزان استفاده از آنها در بین پژوهشگران یک رشته یا حوزه مطالعاتی خاص می‌پردازد.

3. Harris

4. Pierce Butler

5. Positivism

6. Goldhor

7. Anthony Giddens

گذاشت: "علوم اجتماعی، به‌طور حتم، در تلاش‌های خود برای قرار گرفتن در قامت علم اجتماع^۱، با شکست مواجه شده است" (هریس، ۱۹۸۶ به نقل از گیدنز، ۱۹۷۶، ص ۱۳). در این میان، آنها که هیچ‌یک از رویکردهای کمی و کیفی را عاری از خطا و کاستی نمی‌دیدند راه استفاده از روش‌های ترکیبی را در پیش گرفتند. مکتب عمل‌گرایی^۲، با محوریت چارلز ساندرس پیرس^۳، از مهم‌ترین جلوه‌های ظهور رویکرد ترکیبی است که استفاده هم‌زمان از روش‌های کمی و کیفی و همین‌طور، شکستن انحصار روش‌های علمی، از مهم‌ترین ویژگی‌های آن به‌شمار می‌آید (حسینی، ۱۳۹۱). گرچه جامعه‌شناسان و تاریخ‌دانان، نخستین حرفه‌مندانی بودند که در سال‌های آغازین دهه ۱۹۶۰ به موضوع اندازه‌گیری و ارزیابی تولیدات علمی علاقه‌مند شدند (ریسو^۴، ۲۰۱۶) اما نمی‌توان هیچ‌گونه انحصاری برای این علاقه‌مندی متصور شد، چنانکه مرور مطالعات صورت گرفته در نوشتار حاضر نیز به‌خوبی بر اهمیت این موضوع صحنه می‌گذارد. نخستین بارقه‌های شکل‌گیری مبانی روش پژوهی در علم اطلاعات و دانش‌شناسی در دهه ۱۹۴۰ هویدا شد. اما، آن‌گونه که از مطالعات برمی‌آید روش پژوهی‌های اولیه در رشته ما از دو ویژگی بی‌بهره بوده‌اند: نخست (هویت مستقل؛ و دوم) نگاه آینده‌نگر. نبود هویت مستقل، به این معنا که در بیشتر مطالعات روش‌شناختی آغازین، کنکاش در روش‌های پژوهش فقط یکی از اهدافی بود که در کنار اهدافی مثل شناسایی روندهای موضوعی در دستور کار پژوهشگران قرار می‌گرفت و به این مقوله به‌عنوان یک مقوله جدا و مستقل نگریسته نمی‌شد. بی‌توجهی به بررسی روندهای گذشته با هدف برنامه‌ریزی برای آینده نیز مبحث دیگری است که به یکی دیگر از شکاف‌های موجود در خصوص مطالعات روند پژوهشی و روش پژوهشی اشاره دارد (اتکینز، ۱۹۹۸). به‌نظر می‌رسد که این دو ویژگی برای نخستین بار در دهه ۱۹۹۰، به‌دنبال گسترش دامنه برگزاری نشست‌ها و همایش‌های تخصصی با محوریت موضوعی چالش‌های روش‌شناختی علم اطلاعات و دانش‌شناسی، امکان تحقق یافت. یکی از محورهای اصلی نخستین همایش ملی با موضوع پژوهش در رشته در سال ۱۹۹۶، که در دانشگاه ایالتی فلوریدا برگزار شد، ضرورت کنکاش در چشم‌اندازهای میان‌رشته‌ای و رویکردهای نوین روش‌شناختی بود (پاول^۵، ۱۹۹۹). از دیگر تلاش‌های نظام‌مند در زمینه روش‌های پژوهش می‌توان به تلاش‌های انجمن آموزش کتابداری و اطلاع‌رسانی^۶ در قالب فراخوان مسابقات مقاله‌نویسی در حوزه پژوهش اشاره کرد. این انجمن از سال ۱۹۹۷ میزبان مقالات ارسالی نویسندگان مختلف در زمینه معرفی روش‌های پژوهش جدید بوده و از

1. Science of Society
2. Pragmatism
3. Charles Sanders
Pierce
4. Riso
5. Powell
6. Association for
Library and
Information Science
Education (ALISE)

ارائه‌دهندگان بهترین روش‌ها و مقالات با اهدای جایزه تقدیر کرده است.^۱ با این حال، آنچه زمینه اصلی را بسط روش‌پژوهی‌ها در سطح ملی و بین‌المللی فراهم آورد حمایت‌های "بخش نظریه و پژوهش کتابخانه‌ای ایفلا"^۲ از این‌گونه مطالعات در نقاط مختلف دنیا بوده است. این مرکز از سال ۱۹۹۳، با تأسی از طرح طبقه‌بندی روش‌شناختی ژاولین و واکاری^۳ (۱۹۹۰)، گزارش‌های مختلفی را در نشست‌های خود در نقاط مختلف دنیا ارائه کرد که از مهم‌ترین آنها می‌توان به کانو^۴ (۱۹۹۹: اسپانیا)؛ یونتار^۵ (۱۹۹۵: ترکیه)؛ چنگ^۶ (۱۹۹۶: چین)؛ لیزل‌وارد^۷ (۱۹۹۷: انگلیس) و یونتار و یالواک^۸ (۲۰۰۰: ترکیه) اشاره کرد. هرچند که واکاری به وجود کاستی‌های متعدد در طرح رده‌بندی روش‌شناختی خود اذعان دارد (روچستر و واکاری^۹، ۲۰۰۴)، اما واقعیت این است که تبعیت پژوهشگران از این طرح رده‌بندی امکان مقایسه نتایج مطالعات مختلف در نقاط مختلف جهان را فراهم آورده است و این دقیقاً همان موضوعی است که در مطالعات روش پژوهش در داخل کشور (آن‌طور که در ادامه خواهیم دید) کمتر بدان توجه شده است.

نگاهی به مطالعات خارج از کشور

مطابق جدول ۱، قدیم‌ترین بررسی مربوط به سال ۱۹۲۵ و جدیدترین آنها نیز مربوط به سال ۲۰۱۰ است. انجام مطالعات جامع روش‌شناختی در سطح ملی و بین‌المللی؛ امکان مقایسه نتایج پژوهش‌های مختلف؛ تلاش پژوهشگران برای ارائه طرح‌های طبقه‌بندی روش‌شناختی، عدم نمونه‌گیری برای جامعیت بخشیدن به دامنه بررسی‌ها، و نگاه به آینده پژوهش در رشته با بهره‌گیری از تجارب مطالعاتی گذشته از مهم‌ترین ویژگی‌هایی است که می‌توان برای این مطالعات برشمرد.

۱. برای کسب اطلاعات بیشتر
در این زمینه رجوع کنید به
نشانی

1. <http://www.alise.org/awards-grants#Research>
2. IFLA Section of Library Theory and Research
3. Jarvelin & Vakkari
4. Cano
5. Yontar
6. Cheng
7. Layzell ward
8. Yontar & Yalvac
9. Rochester & Vakkari

جدول ۱. نمایی کلی از وضعیت مطالعات روش‌شناختی در خارج از کشور

سال انتشار	نویسنده(گان)	عنوان اثر	بازه زمانی	منبع داده‌ها	یافته‌های کلیدی
۱۹۴۷	Schlacter / Thomison	Library science dissertations 1925-1972: an annotated bibliography of doctoral studies	۱۹۷۳-۱۹۷۵	پایان‌نامه	حاکمیت روش‌های پیمایشی و تاریخی
۱۹۴۷	Shaughnessy	Research in the 70s: problems and prospects	۱۹۷۰-۱۹۶۱	پایان‌نامه	استفاده از روش‌های آماری، ادامه حاکمیت روش‌های پیمایشی و تاریخی
۱۹۷۶	Van de Water et al	Research in information science: an assessment	۱۹۷۱-۱۹۶۹	مقاله	شناسایی تغییرات روش‌شناختی در مقایسه با سال‌های گذشته
۱۹۸۱	Grotzinger	Methodology of library science inquiry-past and present	۱۹۷۸-۱۹۷۷	پایان‌نامه	حاکمیت روش‌های پیمایشی و تاریخی
۱۹۸۱	Peritz	The methods of library science research: some results from a bibliometric survey	۱۹۷۵-۱۹۵۰	مقاله	افزایش ۳۵ درصدی تعداد مقالات پژوهشی
۱۹۸۳	Schlacter, Thomison	Library science dissertations 1973-1981	۱۹۸۱-۱۹۷۳	پایان‌نامه	ادامه حاکمیت روش‌های پیمایشی و تاریخی
۱۹۸۳	Nour	Research in librarianship: an analysis of research articles in core library journals of 1980	۱۹۸۰	مقاله	افزایش تعداد پیمایش‌ها در زمینه خدمات کتابخانه‌ای، کاهش مطالعات تاریخی
۱۹۸۴	Eaton/ Burgin	An analysis of research articles published in the core library and information science journals of 1983	۱۹۸۳	مقاله	استفاده از دسته‌بندی روش‌شناختی، افزایش قابل توجه پیمایشی، کاهش چندپله‌ای مطالعات کتاب‌سنجی و تاریخی
۱۹۸۵	Harris	The dialectic of defeat: antimony in research in library & information science	--	مقاله	لرزه بازرگاری در مباحث معرفت‌شناختی علم اطلاعات و دانش‌شناسی
۱۹۸۶	Grover/Glazier	A conceptual framework for theory building in library and information science	--	مقاله	تاکید بر به‌کارگیری روش‌های کیفی، معرفی تاکسونومی نظریه
۱۹۸۷	Thompson /Baker	Library and Information Science Dissertations: Trends in Subject Selection and Research Methodology	۱۹۸۵-۱۹۷۸	پایان‌نامه	تغییر روند استیلای مطالعات تاریخی و جایگزین شدن آن با مطالعات تجربی
۱۹۸۷	Feehan	Library and information science research: an analysis of the 1984 journal literature	۱۹۸۴	مقاله	به‌کارگیری روش‌های تاریخی و مشاهده در مقالات پژوهشی

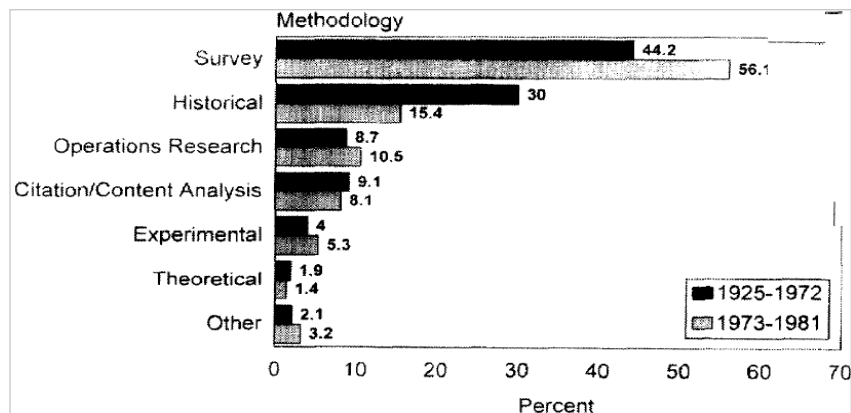
یافته‌های کلیدی	منبع داده‌ها	بازه زمانی	عنوان اثر	نویسنده(گان)	سال انتشار
استفاده از روش‌های آمار توصیفی در بین پژوهشگران کتابخانه‌های دانشگاهی و آمار تحلیلی در بین پژوهشگران کتابخانه‌های آموزشگاهی	مقاله	۱۹۸۵	Statistical methods used by authors of library and information science journal articles	Enger et al	۱۹۸۹
معرفی طرح طبقه‌بندی روش‌شناختی بدون احتساب باز زمانی	مقاله	---	Content analysis of research articles in library and information science	Jarvelin / Valkari	۱۹۹۰
کزی بودن ماهیت پژوهش‌ها، فقدان چارچوب نظری	مقاله	۱۹۷۵	An analysis of library and information science research	Kumpulainen	۱۹۹۱
صدرزنبینی روش پیمایشی، قلیل بودن تعداد پژوهش‌های کیفی	مقاله	۱۹۸۵-۱۹۸۱	Library and information science research in 1975: content analysis of the journal articles	Grover et al	۱۹۹۱
صدرزنبینی پیمایش‌ها، سادگی فنون تحلیل نزد پژوهشگران علوم پزشکی	مقاله	۱۹۹۰-۱۹۶۶	Research in health sciences library and information science: a quantitative analysis	Dimitroff	۱۹۹۲
کاهش چشمگیر علاقه‌مندی پژوهشگران به مباحث روش‌شناسی پژوهش، صدرزنبین بودن روش پیمایش در بین دیگر روش‌ها کاهش چشمگیر مطالعات تاریخی، قلیل بودن تعداد مطالعات کیفی	مقاله	۱۹۸۵-۱۹۶۵	The evolution of library and information science 1965- 1985: a content analysis of journal articles	Jarvelin / Valkari	۱۹۹۲
تغییر روند روش‌شناختی از روش‌های ساده به پیچیده، صدرزنبینی روش پیمایشی در تمام دوره مورد مطالعه	پایان‌نامه	۱۹۸۹-۱۹۷۵	Since shaughnessy: research methods in library and information science dissertations, 1975-1989	Blake	۱۹۹۴
صدرزنبینی روش پیمایشی و تاریخی، اقبال بسیار اندک پژوهشگران استرالایی به مطالعه حیطه ذخیره و بازتابی اطلاعات	مقاله	۱۹۹۴-۱۹۸۵	Library and information science research in Australia 1985-1994: a content analysis of research articles in the Australian Library Journal and Australian Academic and Research Libraries	Rochester	۱۹۹۵
پیشی گرفتن روش‌های تاریخی از روش پیمایشی، استقبال نکردن پژوهشگران چینی از روش‌های کاربردی	مقاله	۱۹۹۴-۱۹۷۹	A bibliometric study of library and information science research in China	Cheng	۱۹۹۶

یافته‌های کلیدی	منبع داده‌ها	بازه زمانی	عنوان اثر	نویسنده(گان)	سال انتشار
پیشی گرفتن روش‌های تجربی از سایر روش‌ها، اقبال اندک پژوهشگران به روش‌های ریاضی	مقاله	۱۹۹۳-۱۹۷۷	Bibliometric overview of Library and Information Science Research in Spain	Cano	۱۹۹۶
صدرزئینی روش پیمایشی در بین پژوهشگران انگلستان و استقبال نکردن از پژوهش‌های کیفی	مقاله	۱۹۹۵-۱۹۶۵	The nature of UK research literature: some thoughts arising from a bibliometric study	Layzell Ward	۱۹۹۷
صدرزئینی مطالعات مروری	مقاله	۱۹۹۴-۱۹۵۳	Problems of library and information science research in Turkey: a content analysis of journal articles 1952-1994	Yontar & Yavaş	۲۰۰۰
صدرزئینی پیمایش، تحلیل محتوا، و مطالعات موردی، گرایش پژوهشگران به سمت روش‌های ترکیبی در نیسی از موارد	مقاله	۲۰۰۳	Leadership competencies and the importance of research methods and statistical analysis in decision making and research and publication: a study of citation patterns	Williams & Winston	۲۰۰۳
صدرزئینی مطالعات پیمایشی، افزایش مطالعات کیفی به استثنای روش‌های تاریخی، بهره‌گیری پژوهشگران از روش‌های کیفی	مقاله	۲۰۰۵	Empirical research methods reported in high-profile LIS journal literature	Hider & Pynn	۲۰۰۸
روند رو به رشد رویکردهای کیفی، کاهش راهبردهای نظری و روش‌شناختی	مقاله	۲۰۰۸؛ ۱۹۹۶	Trends and approaches in information behaviour research	Vakkari	۲۰۰۸
اقبال پژوهشگران چینی به رویکردهای کیفی در مقایسه با پژوهشگران خارجی	مقاله	۲۰۱۰-۲۰۰۱	An informetric comparison on LIS methodology between Chinese and foreign articles	Zhang et al.	۲۰۱۲
افول حاکمیت روش‌های پیمایشی و تاریخی، افزایش تعداد و تنوع روش‌های پژوهشگران	مقاله	۲۰۱۰-۲۰۰۱	Research methods in library and information science: a content analysis	Chu	۲۰۱۵

سهم روش‌های کتاب‌سنجی در دهه‌های ۶۰، ۷۰، و ۱۹۸۰ بسیار ناچیز بوده است. یافته‌های پریتز^۱ (۱۹۸۱) و فیهان^۲ و دیگران (۱۹۸۷) سهم این‌گونه مطالعات در بین دیگر انواع روش‌های علمی در فاصله سال‌های ۱۹۶۵ تا ۱۹۸۴ کمتر از ۸ درصد تخمین زده‌اند. شوونسی^۳ (۱۹۷۶) در بررسی خود دریافت که به‌لحاظ روش‌شناختی، اتکای پژوهشگران بر روش‌های پیمایشی و تاریخی، روند ثابتی را پشت سر گذاشته است. این یافته‌ها در مطالعه گروتزینگر^۴ (۱۹۸۱) تأیید شد. با این حال، نتایج مطالعات شلاستر و تامیسون^۵ (۱۹۸۲، ۱۹۴۷) از کاهش روند استفاده از روش‌های تاریخی حکایت داشت.

ایتون و برگین^۶ (۱۹۸۴) با مقایسه نتایج خود با نتایج مطالعات پریتز (۱۹۸۱) و نور^۷ (۱۹۸۳) متوجه افزایش چندپله‌ای مطالعات پیمایشی و کاهش چندپله‌ای مطالعات تحلیلی / نظری و تاریخی در سال ۱۹۸۳ شدند.

نمودار ۱. جمع‌بندی نتایج مطالعات شلاستر و تامیسون در بازه ۱۹۲۵ تا ۱۹۸۱
(منبع: پاول، ۱۹۹۹)

تأکید بر روش مشاهده ساختاریافته به‌عنوان روشی مطلوب برای گردآوری اطلاعات در مطالعات مربوط به رفتار و نیازهای اطلاعاتی کاربران، و همین‌طور، تدوین یک طرح طبقه‌بندی به‌منظور درک هرچه بهتر فرایند پژوهش از مهم‌ترین رهیافت‌های پژوهش گروور و گلیرز^۸ (۱۹۸۶) محسوب می‌شود. فیهان و دیگران (۱۹۸۷) بر لزوم توجه هرچه بیشتر به پژوهش‌های نظری در علم اطلاعات و دانش‌شناسی تأکید ورزیده است.

1. Peritz
2. Feehan
3. Shaughnessy
4. Grotzinger
5. Schlachter & Thomison
6. Eaton & Burgin
7. Nour
8. Grover & Glazier

اما نقطه عطف مطالعات روش پژوهی توسط ژاولین و واکاری (۱۹۹۰؛ ۱۹۹۳) با مبنا قرار دادن مجلات هسته علم اطلاعات و دانش‌شناسی در قالب دو مقاله مجزا رقم خورد. آن دو، در قالب یک طرح طبقه‌بندی روش‌شناختی، پژوهش‌ها را دارای دو راهبرد تشخیص دادند: روش‌شناسی تجربی^۱ و روش‌شناسی مفهومی^۲ که هر یک از زیرمجموعه‌های خاص خود تشکیل شده است (تصویر ۱). این دسته‌بندی، بارها از سوی پژوهشگران مختلف (روچستر، ۱۹۹۵؛ کانو، ۱۹۹۶؛ لیزل وارد، ۱۹۹۷؛ یونتار و یالواک، ۲۰۰۰؛ هیدر و پیم، ۲۰۰۸) مورد استناد قرار گرفته است. همان‌طور که اشاره شد، وجه تمایز مطالعه ژاولین و واکاری (۱۹۹۳) تحلیل محتوای مقالات در مجلات هسته بین‌المللی است با این پیش‌فرض که مقالات، مهم‌ترین منبع برای انتشار جدیدترین یافته‌ها هستند.

کومپولینن^۴ (۱۹۹۱) ۶۳۲ مقاله منتشرشده در ۳۰ مجله علم اطلاعات و دانش‌شناسی مربوط به سال ۱۹۷۵ را از جنبه روش‌شناختی بررسی کرد. نتایج بررسی وی از صدرنشینی روش پیمایشی در دیگر انواع روش‌های پژوهش حکایت داشت و اینکه توجه پژوهشگران به روش‌های کیفی در مقالات سال ۱۹۷۵ بسیار ناچیز است.

رده‌های اصلی	رده‌های فرعی	رده
راهبرد پژوهش تجربی	۱۱ روش تاریخی	۱۰
	۱۲ روش پیمایشی	
	۱۳ روش کیفی	
	۱۴ روش ارزشیابی	
	۱۵ روش پژوهش موردی یا اقدام پژوهشی	
	۱۶ تحلیل محتوا یا پروتکل	
	۱۷ تحلیل استنادی	
	۱۸ سایر روش‌های کتابسنجی	
	۲۱ تحلیل ثانویه	
	۲۲ آزمایش	
راهبرد پژوهش مفهومی	۲۹ سایر روش‌های تجربی	۳۰
	۳۱ استدلال شفاهی، نقد	
روش ریاضی یا منطقی	۳۲ تحلیل مفهومی	۴۰
	تحلیل یا طراحی سیستم یا نرم افزار	
	مرور پیشینه	
	روش مباحثه	
	روش کتابشناختی	
	سایر روش‌ها	
	غیرکاربردی، فاقد روش	

تصویر ۱. طرح رده‌بندی روش‌شناختی ژاولین و واکاری (۱۹۹۰)

1. Empirical Research

Methodology

Conceptual Research .۲

Methodology: به روش‌هایی

اشاره دارد که در آنها شخص پژوهشگر به‌جای استفاده از نیروی دست، از قوای ذهن خود بهره می‌گیرد و سعی می‌کند به مفاهیم و نظریه‌ها بپردازد تا دست زدن به طرح‌های عملیاتی.

3. Hider & Pymm

4. Kumpulainen

گروور^۱ و دیگران (۱۹۹۱) برای نخستین بار در تاریخ مطالعات روش‌پژوهی، در کنار تحلیل محتوا از روش تحلیل استنادی نیز در مطالعه خود بهره گرفتند و به این نتیجه رسیدند که بخش عمده‌ای از مقالات انتشاریافته ماهیت کمی دارند و از نبود چارچوب مفهومی^۲ و رویکرد پارادایمی^۳ رنج می‌برند. مطالعه دیمیتروف^۴ (۱۹۹۲) تنها مطالعه‌ای است که در آن، وضعیت روش‌شناختی پژوهش‌های کتابداری پزشکی دست‌مایه کار قرار گرفته است. بلیک^۵ (۱۹۹۴) ضمن شناسایی و تفکیک پایان‌نامه‌های کتابداری و علم اطلاعات^۶ در یک بازه زمانی ۱۵ ساله به این نتیجه رسید که ماهیت روش‌های پژوهش در این رشته به سمت پختگی پیش می‌رود، ولی این پختگی لزوماً با محتوا و مسئله پژوهش منطبق نیست و نمی‌تواند تأثیر چندانی در بهبود وضعیت رشته داشته باشد.

نیمه دوم دهه ۱۹۹۰ با چند پژوهش ملی شاخص در حوزه مطالعات روش‌شناختی همراه بوده است که از آن جمله می‌توان به روچستر^۷ (۱۹۹۵، استرالیا)، چنگ^۸ (۱۹۹۶، چین)، کانو^۹ (۱۹۹۶، اسپانیا)، و لیزل وارد^{۱۰} (۱۹۹۷) اشاره کرد که فصل مشترک تمامی آنها استفاده از طرح طبقه‌بندی روش‌شناختی ژاولین و آکاری است. چنگ اذعان داشت که عمده پژوهش‌های کشور چین (۶۱ درصد فراوانی) به روش تاریخی انجام شده است و از این حیث شاهد هستیم که روش تاریخی از روش پیمایشی، با اختلاف قابل توجهی، پیشی گرفته است. این در حالی است که براساس یافته‌های کانو، عمده توجه پژوهشگران اسپانیایی، معطوف به بازیابی اطلاعات و ارتباطات علمی بوده است و در پژوهش‌های خود نیز عمدتاً از روش‌های تجربی (با ۳۳ درصد فراوانی) و روش‌های توصیفی-استدلالی (با فراوانی ۲۰ درصد) بهره گرفته‌اند.

پژوهش یونتار و یالواک^{۱۱} (۲۰۰۰) بر روی مقالات منتشرشده در مجله کتابداری ترک^{۱۲} در بازه زمانی ۱۹۵۲ تا ۱۹۹۴ نشان داد که مطالعات مروری در صدر، و پیمایش‌ها و مطالعات تاریخی در جایگاه دوم و سوم قرار داشته‌اند. در هیچ‌یک از مطالعات روش‌شناختی قبلی به صدرنشینی مطالعات مروری اشاره نشده بود. در جمع‌بندی مطالعات صورت‌گرفته در سال ۲۰۰۰ می‌توان به این موارد اشاره کرد: صدرنشینی مطالعات پیمایشی، افزایش قابل توجه مطالعات کیفی به استثنای روش‌های تاریخی، روند رو به رشد بهره‌گیری پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی از روش‌های کیفی (هیدر و پیم^{۱۳}، ۲۰۰۸)؛ افزایش تنوع موضوعات پژوهشی، تمرکز فزاینده بر رویکردهای تجربی به جای مطالعات نظری و روش‌شناختی، افزایش مطالعات کیفی،

1. Grover
2. Conceptual framework
3. paradigmatic perspective
4. Dimitroff
5. Blake
6. Library science/Information science dissertations
7. Rochester
8. Cheng
9. Cano
10. Layzell Ward
11. Yontar & Yalvac
12. Hider & Pymm
13. *Türk Kütüphaneciligi*

و وام‌گیری فزاینده از دیگر روش‌های حوزه‌های مطالعاتی (واکاری، ۲۰۰۸).
وجه مشخصه نتایج مطالعات صورت گرفته در دهه دوم قرن بیست و یکم در حوزه
روش، افول حاکمیت رویکردهای کمی، و در عین حال، افزایش تنوع روش‌شناختی
در بین پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی است و این موضوعی است که در
یافته‌های ژانگ و دیگران^۲ (۲۰۱۲) و چو^۳ (۲۰۱۵) به آنها صحنه گذاشته شده است.

مروری بر مطالعات داخل کشور

از بُعد نظری، در متون علمی ایران مطالعاتی را می‌توان یافت که به روش‌شناسی‌ها
و یا آفت‌ها و آسیب‌های آن پرداخته است؛ از جمله شاخص‌ترین آنها می‌توان به
انتشار ویژه‌نامه پژوهش در نشریه کتاب ماه کلیات در اسفند ۱۳۸۸ اشاره کرد. حری
(۱۳۸۸) در سرسخن این ویژه‌نامه، ضمن تبیین جایگاه روش در بستر پژوهش، به
تفسیر رابطه روش پژوهش با دیگر عناصر پژوهش همچون مسئله و فرضیه پرداخته
است. نشاط (۱۳۸۸) ضمن تأکید بر اهمیت تعامل پارادایم‌های پژوهشی در بحث
روش‌شناسی، بالندگی رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی را در گرو وسعت بخشیدن
به تعاریف ارائه‌شده از روش‌های پژوهش دانسته است. حیاتی (۱۳۸۸) نیز در بخش
دیگری از ویژه‌نامه مذکور، "دوری جستن از پیش‌داوری‌ها"، "ساختن"، و "تجربه
کردن" را به‌عنوان سه اصل کلی در روش‌شناسی پژوهش برشمرده و آنها را کمک
حال پژوهشگران جوان دانسته است. حری و دیگران (۱۳۸۸)، در قالب نشست
تخصصی با حضور برخی از اساتید و صاحب‌نظران رشته، مهم‌ترین چالش‌های
پیش روی روش‌شناسی پژوهش در رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی را به بحث
نهادند. مدگرایی، حاکمیت رویکردهای اثبات‌گرایانه، نبود آموزش‌های لازم در زمینه
مسئله‌یابی، و دیدگاه سنتی اساتید نسبت به روش پژوهش از جمله چالش‌هایی بود
که در طول نشست بر آن تأکید شده است. فدایی (۱۳۹۲) نیز در سرسخن نشریه
تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی، ۱۷ نوع آفت را برای روند پژوهش
در ایران برشمرده که از جمله آنها می‌توان به تقلیدگرایی، تازه‌گرایی، آمارگرایی، و
بیگانه‌گرایی اشاره کرد.

از بُعد عملی، قدیم‌ترین پژوهش درباره روش به سال ۱۳۷۱ مربوط به اکرمی
است و جدیدترین آنها در سال ۱۳۹۵ به سال ۱۳۹۵ توسط اسدنیسا و دیگران (۱۳۹۵)،
مختاری (۱۳۹۵)، و مختارپور و کشوری (۱۳۹۵) انجام شده است. مرور پیشینه‌های
داخلی نشان می‌دهد که همان‌گونه که از جدول ۲ برمی‌آید، از سال ۱۳۷۱ تا سال

1. Vakkari
2. Zhang
3. Chu

۱۳۹۵، مجموعاً ۱۳ عنوان مطالعه در زمینه روش‌شناسی پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی شناسایی شد که از این تعداد، ۸ مورد آنها با محوریت پیمایش پایان‌نامه‌ها، ۳ مورد با محوریت پیمایش مقالات، و ۲ مورد آخر نیز به شکل اسنادی و مروری به انجام رسیده است. سیر روش‌پژوهی‌ها در علم اطلاعات و دانش‌شناسی، از گرایش پژوهشگران این رشته به روش‌شناسی‌های کیفی و ترکیبی حکایت دارد و این موضوع در سه مطالعه آخر نمود بیشتری دارد.

حاکمیت روش‌های پیمایشی و استفاده از روش تحلیل محتوا فصل مشترک مطالعات داخلی و خارجی است، با این تفاوت که در مطالعات داخلی، امکان مقایسه نتایج پژوهش‌ها و روند طولی پژوهش‌ها وجود ندارد. از دیگر تفاوت‌های مطالعات داخل با خارج از کشور، فقدان یک مطالعه جامع در سطح ملی، مانند مطالعاتی است که در چین، اسپانیا، یا انگلیس انجام شده است.

به‌طور کلی، وضعیت مطالعات روش‌پژوهش داخل کشور را می‌توان در چند مورد خلاصه کرد: ۱) بی‌توجهی پژوهشگران داخلی به لزوم دسته‌بندی رویکردهای پژوهش؛ ۲) کم‌توجهی پژوهشگران به میزان مطالعات چندروشی و ترکیبی؛ و ۳) آشفتگی واژگانی در شیوه انعکاس وضعیت روش‌شناختی (آذرانفر، ۱۳۸۵؛ سیدین و باب‌الحوائجی، ۱۳۸۸).

روش‌های پژوهش، در سطحی بالاتر، برگرفته از نوع نگاه، یا به تعبیری، نوع رویکرد پژوهشگر به موضوع است؛ بنابراین از مطالعاتی که در داخل کشور انجام شده انتظار می‌رود که روش‌های به‌کار رفته را برحسب نوع پارادایم‌های پژوهشی (اعم از کیفی، کمی، و ترکیبی) دسته‌بندی کنند که این موضوع چندان چشم‌گیر نبوده است. از سوی دیگر، انعکاس نیافتن فراوانی مطالعات چندروشی و ترکیبی در علم اطلاعات و دانش‌شناسی، به‌ویژه در مطالعات اخیر، است. همان‌گونه که از یافته‌های جدول ۳ و مطالب بعدی برمی‌آید به‌درستی مشخص نیست که در حال حاضر چه تعداد از پژوهش‌های داخل کشور به‌شیوه ترکیبی یا چندروشی صورت پذیرفته است. بررسی وضعیت روش‌شناختی مطالعات علم اطلاعات و دانش‌شناسی در ایران حکایت از آن دارد که پژوهشگران ایرانی در استفاده از واژگان و اصطلاحات برای تبیین روش‌شناسی پژوهش خود از اسلوب و استاندارد خاصی پیروی نمی‌کنند. این چنددستگی واژگان در مطالعات داخل به‌مراتب بیشتر از خارج از کشور است. به‌طور مثال، سیدین و باب‌الحوائجی (۱۳۸۸) در مطالعه خود برای اشاره به فراوانی مطالعات پیمایشی در ایران بین مطالعات صرف پیمایشی و مطالعات پیمایشی توصیفی، تحلیلی،

۱. البته پژوهش مختاری (۱۳۹۵)، اسدینیا و دیگران (۱۳۹۵)، و مختارپور و کشوری (۱۳۹۵) مستثناست.

مقایسه‌ای، و ارزشیابی تمایز قائل شده‌اند، بدون آنکه اندک توضیحی در خصوص تفاوت این روش‌ها ارائه دهند. نکته تناقض‌آمیز بعدی آن است که در پژوهش آذرانفر (۱۳۸۵) که از نظر بازه زمانی و مدارک مورد بررسی همپوشانی زیادی با پژوهش سیدین و باب‌الحوائجی دارد، به ۱۱ مورد استفاده پژوهشگران از روش‌های تجربی و نیمه‌تجربی اشاره شده، در حالی که در دسته‌بندی سیدین و باب‌الحوائجی حتی به یک مورد از آنها اشاره نشده است.

همان‌گونه که یافته‌های جدول ۲ نشان می‌دهد، چهار مورد از پژوهش‌های صورت‌گرفته در داخل کشور اختصاصاً به موضوع روش‌های پژوهش در رشته پرداخته‌اند و در دیگر موارد، روش پژوهش در کنار سایر نکات بررسی شده است. اصطلاح "فرایند زیست" که در عنوان دو پژوهش حسینی (۱۳۹۱)، شرفی، علیپور حافظی، و جلالی (۱۳۹۲)، و اسدینیا و دیگران (۱۳۹۵) از آن بهره گرفته شده، ناظر به روند تکامل روش‌های پژوهش در رشته است که به نوعی تداعی‌کننده ماهیت تکامل و تغییرپذیر روش‌شناسی‌ها در طول زمان است.

جدول ۲. نمایش کلی از وضعیت مطالعات روش‌پژوهی در داخل کشور

سال انتشار	نویسنده/گان	عنوان اثر	بازه زمانی	منبع داده‌ها	یافته‌های کلیدی
۱۳۷۱	اکرمی	ارزیابی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی از نظر کاربرد روش‌های تحقیق در آنها	۱۳۵۵-۱۳۷۰	پایان‌نامه	حاکمیت روش‌های توصیفی، فقدان معیارهای پژوهش علمی در بیشتر پایان‌نامه‌های مورد بررسی
۱۳۸۱	حری و محسن‌زاده	پایان‌نامه‌های در به‌کارگیری روش‌های پژوهش روند تهران دانشگاه اطلاع‌رسانی، و ارشد کتابداری کارشناسی	۱۳۷۸-۱۳۷۸	پایان‌نامه	شناسایی ۹ روش پژوهش؛ حاکمیت مطالعات کتابخانه‌ای در بین دیگر روش‌های پیمایش
۱۳۸۵	آذرانفر	کتابداری رشته علوم پایان‌نامه‌های محتوای تحلیل اطلاع‌رسانی سال‌های ۱۳۷۳ تا ۱۳۸۲ موجود در و پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران	۱۳۷۳-۱۳۸۲	پایان‌نامه	حاکمیت روش‌های پیمایش، عدم تنوع در روش‌های پژوهش
۱۳۸۶	حسین‌پناه	بررسی گرایش موضوعی و روش پژوهش پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه‌های دولتی شهر تهران	۱۳۷۹-۱۳۸۵	پایان‌نامه	حاکمیت روش پیمایش با ۷۰ درصد فراوانی
۱۳۸۸	پاکامن	روند به‌کارگیری روش‌های پژوهش در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال	۱۳۷۱-۱۳۸۴	پایان‌نامه	حاکمیت روش پیمایش؛ نبود تنوع روش‌شناختی
۱۳۸۸	سیدین و باب‌الحوایج	تحلیل محتوای پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه آزاد اسلامی	۱۳۷۲-۱۳۷۶	پایان‌نامه	حاکمیت روش‌های پژوهش
۱۳۹۱	حسینی	بررسی فرایند زیست روش‌های پژوهش در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی در دانشگاه‌های شهید چمران، تهران، شیراز، و فردوسی	۱۳۷۸-۱۳۹۰	پایان‌نامه	حاکمیت روش پیمایش؛ تفاوت استفاده از روش‌های پیمایش در بین دانشگاه‌های مورد مطالعه

سال انتشار	نویسندگان	عنوان اثر	بازه زمانی	منبع داده‌ها	یافته‌های کلیدی
۱۳۹۲	شرفی و همکاران	تعیین فرایند زیست روش‌های پژوهش در پایان‌نامه‌های علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه‌های دولتی ایران	۱۳۸۴-۱۳۸۸	پایان‌نامه	حاکمیت پایدار روش پیمایش، عدم اقبال پژوهشگران از روش‌های تجربی و طراحی سیستم
۱۳۹۳	عساره و همکاران	پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش شناسی در ایران: تحلیل محتوا	۱۳۸۴-۱۳۸۸	مقالات	وفور استفاده از روش‌های سندی و پیمایشی در بین پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی؛ وجود ارتباط معنادار میان محلات علمی پژوهشی و علمی ترویجی به‌لحاظ روش‌های پژوهش
۱۳۹۳	دوستانی و همکاران	کثرت گرایی روش شناختی و ابزاری فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات (فصلنامه کتابی) در سالهای ۱۳۸۵-۱۳۸۹	۱۳۸۵-۱۳۸۹	مقالات	اندک بودن کثرت گرایی روش و ابزار در بین مقالات مورد بررسی
۱۳۹۵	اسنیا و همکاران	بررسی و تحلیل زیست روش‌های پژوهش کیفی در نشریات فارسی علم اطلاعات و دانش‌شناسی	۱۳۸۴-۱۳۹۴	مقالات	محبوبیت تحلیل محتوا و روش‌های آمیخته در بین پژوهشگران ایرانی علم اطلاعات و دانش‌شناسی
۱۳۹۵	مختاری	مروری تاریخی بر پژوهش کیفی در علم اطلاعات و دانش‌شناسی	--	اسنادی	یک‌نوعی رویکردهای اثبات‌گرایانه در علم اطلاعات و دانش‌شناسی؛ تأکید بر ابزار و غفلت بر نظریه‌سازی
۱۳۹۵	مختاریپور و همکاران	رویکردی روش‌شناختی به الگوها و مطالعات اطلاع‌یابی: مقایسه وضعیت داخل و خارج از کشور	--	اسنادی	غفلت از اصل تنوع روش‌شناختی در بین پژوهشگران حوزه اطلاع‌یابی

نتیجه‌گیری

الف: در خارج

۱. مرور پیشینه مطالعات مربوط به روش‌شناسی پژوهش در نقاط مختلف دنیا حاکی از آن است که نوع روش‌های علمی مورد استفاده، بسته به میزان آشنایی پژوهشگران با روش‌شناسی، ماهیت موضوع، مسئله در دست بررسی، و از همه مهم‌تر بازه زمانی و منبع استخراج داده‌ها می‌تواند متفاوت باشد. بنابراین، تجویز یک نسخه روش‌شناختی واحد برای همه زمان‌ها و مکان‌ها عملاً ناممکن است.
۲. نویسندگان سال‌های آغازین، به‌شدت از روش‌شناسی یکدیگر تأثیر گرفته‌اند و در تلاش بوده‌اند تا روند تغییرات را از طریق مقایسه نتایج خود با نتایج پژوهش‌های پیشین به‌شکلی مستند تبیین کنند.
۳. تا قبل از دهه ۱۹۵۰، روش‌شناسی تاریخی در صدر روش‌های علمی پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی قرار داشت (واکاری، ۱۹۸۶) اما از این دهه به بعد، رفته‌رفته این قبیل مطالعات، اهمیت خود را از دست داد (پریتر، ۱۹۸۱؛ نور، ۱۹۸۳).
۴. سهم روش‌های کتاب‌سنجی در دهه‌های ۶۰، ۷۰ و ۱۹۸۰ بسیار ناچیز بوده است.
۵. یکی از نکات مهم در نتایج حاصل از مطالعات روش‌پژوهی، جای خالی روش‌های کیفی در میان دیگر روش‌هاست؛ که می‌تواند به‌نوعی گواه حاکمیت روح کمی‌گرایی بر فضای پژوهش علم اطلاعات و دانش‌شناسی، به‌ویژه در خلال قرن بیستم، باشد. مرور تاریخی روند پژوهش کیفی در این رشته نیز حاکی از ضعف پژوهش کیفی است و نشان می‌دهد که رویکرد اثبات‌گرایی دانش همچنان در عرصه پژوهش‌های علم اطلاعات یک‌ه‌تازی می‌کند (مختاری، ۱۳۹۵). به‌طور کلی، سنت پژوهش کیفی با آنکه در سال‌های اخیر مورد توجه پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی قرار گرفته اما همچنان فاصله چندی با نقطه مطلوب دارد و بیشترین تمرکز بر رویکردهای کلی است؛ چنانچه این امر سبب شده تا بسیاری از رویکردهای کیفی در پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی مغفول بماند (اسدنیا و دیگران، ۱۳۹۵).
۶. در برخی مطالعات روش‌پژوهی، به‌جای واژه روش از راهبرد پژوهش^۱ که واژه عام‌تری است استفاده شده و این موضوع سبب گردیده است تا در دسته‌بندی‌ها تفاوتی میان نوع پژوهش و روش گردآوری اطلاعات ایجاد نشود (به‌طور مثال، رجوع کنید به دیمیتروف، ۱۹۹۲).
۷. بخش عمده‌ای از مطالعات روش‌پژوهی، بر روی کلیت رشته صورت گرفته است و از این حیث کمتر پژوهشی را می‌توان سراغ گرفت که وضعیت روش‌شناختی

1. Research strategy

مطالعات کتابداری پزشکی را دست‌مایه کار قرار داده باشد. البته مطالعه دیمیتروف (۱۹۹۲) در این مورد یک استثناست.

۸. مطالعات روش‌پژوهی، گرچه اول بار بر روی پایان‌نامه‌ها آغاز شد، اما از دهه ۱۹۸۰ به بعد افت چشمگیری داشته است.

۹. یکی از مشکلات مربوط به مطالعات روش‌پژوهی، نبود تعاریف واحد و یکدست برای ارجاع به روش‌شناسی‌هاست و گاه از یک لفظ واحد معانی متعددی استنباط می‌شود. حتی دسته‌بندی روش‌شناختی ژاولین و واکاری نیز از برخی جهات، به‌ویژه عدم تناسب آن با کشورهای شرقی، بی‌اشکال نیست (روچستر و واکاری، ۲۰۰۴). به‌نظر می‌رسد آنچه انجام مطالعات روش‌شناختی را در علم اطلاعات با چالش مواجه ساخته است، نبود یک گونه‌شناسی جامع و مانع از روش‌هاست که به پژوهشگران امکان دهد تا یافته‌های روش‌شناختی خود را به‌منظور سهولت درک خواننده، در یک چارچوب و ساختار آماده طرح‌ریزی کنند.

۱۰. میان دسته‌بندی روش‌شناختی مطالعات ایران و خارج از کشور، مغایرت‌های قابل توجهی به‌چشم می‌خورد. در این بین برخی‌ها مانند چنگ (۱۹۹۶) تلاش کرده‌اند که طبقه‌بندی روش‌های پژوهش را براساس روح حاکم بر وضعیت روش‌شناختی کشور خود ارائه کنند. گام نخست در مطالعات تحلیل روند روش‌های پژوهش، برخورداری از یک دسته‌بندی واحد است که از طریق آن امکان مقایسه نتایج مطالعات مختلف فراهم شود.

۱۱. روش تاریخی، به‌رغم برخورداری از پیشینه مطالعاتی قوی در دنیای غرب، از دهه ۱۹۵۰، به‌واسطه اقبال پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی به روش‌های جدید، رو به افول نهاد (ژاولین و واکاری، ۱۹۹۳).

۱۲. نتایج بررسی‌های روش‌شناختی مطالعات ۱۰ سال اخیر علم اطلاعات و دانش‌شناسی حکایت از آن دارد که با پیشبرد دامنه پژوهش‌ها در سال‌های ابتدایی قرن ۲۱، بر تنوع و تعداد روش‌های مورد استفاده پژوهشگران این رشته افزوده شده است.

ب: در ایران

۱. اکثر مطالعات روش‌شناسی پژوهش در ایران، برخلاف نمونه‌های خارجی، با محوریت روش‌های به‌کاررفته در پایان‌نامه‌ها صورت گرفته و به‌نظر می‌رسد که پژوهشگران از اهمیت بررسی مقالات در تحلیل روند روش‌های پژوهش غافل بوده‌اند. این موضوع، با توجه به تفاوت‌های روش‌شناختی حاکم بر پایان‌نامه‌ها و مقالات حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی قابل توجیه به‌نظر نمی‌رسد.

۲. با توجه به مطالعاتی که آذرانفر، ۱۳۸۵؛ و سیدین و باب‌الحوائجی، ۱۳۸۸ درخصوص آشفته‌گی واژگانی انجام داده‌اند، وجود دسته‌بندی‌ها و تعاریف روش‌شناختی مختلف در پژوهش‌های ایرانی امکان هرگونه مقایسه میان نتایج مطالعات روش‌پژوهی را از پژوهشگر سلب می‌سازد. پژوهشگران ایرانی، صرفاً براساس یافته‌های پژوهش خود روش‌ها را دسته‌بندی کرده‌اند بی‌آنکه نیم‌نگاهی به دسته‌بندی‌های ارائه‌شده از سوی افرادی همچون ژاولین و واکاری داشته باشند.

۳. هرچند که حاکمیت روش‌های پیمایشی، در هر دو دسته از مطالعات داخل و خارج از کشور در بازه‌های زمانی مختلف نمود قابل توجهی دارد، اما باید به این نکته توجه داشت که در ایران، برخلاف دیگر نقاط جهان، این حاکمیت با تنوع روش‌شناختی همراه نبوده است.

حاصل سخن: بررسی پیشینه مطالعات روش‌پژوهی در علم اطلاعات و دانش‌شناسی در خارج از کشور، دو دوره کاملاً متفاوت را در مقابل چشم خواننده به‌تصویر می‌کشد: قبل از ۱۹۹۰ و بعد از ۱۹۹۰. روش‌پژوهی‌های صورت‌گرفته در دوره اول عمدتاً محدود، غیرنظام‌مند، و غیرطولی بوده‌اند در حالی که ژاولین و واکاری با انتشار مقاله خود در سال ۱۹۹۰، علاوه بر گسترده کردن دامنه داده‌های مورد بررسی امکان مقایسه نتایج پژوهش‌های مختلف را در طول زمان از طریق معرفی یک طرح رده‌بندی روش‌شناختی فراهم آوردند که بارها در مطالعات بعدی مورد استفاده قرار گرفت. طرح طبقه‌بندی روش‌های پژوهش، به سه شیوه قابل تهیه است: براساس روش‌های به‌کاررفته در مطالعه، براساس روح حاکم بر علم اطلاعات و دانش‌شناسی، و آمیزه‌ای از روش‌های اول و دوم. صرف نظر از شیوه تهیه طرح‌هایی از این دست، آنچه بیش از همه ضرورت دارد وجود الگویی روش‌شناختی مبتنی بر مفاهیم و واژگانی یکدست است که به‌عنوان مقیاسی واحد برای تعیین فراوانی روش‌های پژوهش در مطالعات مختلف ملاک عمل پژوهشگران قرار گیرد. ضرورت وجود چنین ابزاری در مطالعات داخل کشور بیش از پیش احساس می‌شود. مشکل عمده این بی‌توجهی، عدم امکان مقایسه نتایج به‌دلیل استفاده نکردن پژوهشگران ایرانی از یک طرح طبقه‌بندی روش‌شناختی نظام‌مند است. آشفته‌گی روش‌شناختی و چنددستگی معنایی، راه هرگونه تحلیل همه‌جانبه را در این زمینه مسدود می‌کند.

اما، فصل مشترک مطالعات داخل و خارج از کشور، یکی استفاده از روش تحلیل محتوا و دیگری، حاکمیت بلامنازع روش‌های کمی - به‌ویژه پیمایش‌ها - بر ساختار پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی است که حتی رواج روزافزون استفاده از روش‌های کیفی نتوانسته بر سیطره آن سایه بیفکند.

انتظار می‌رود با توجه به نبود مطالعات جامع روش‌شناختی در سطح ملی با محوریت روند پژوهشی مطالعات علم اطلاعات و دانش‌شناسی، این موضوع از سوی پژوهشگران به‌طور جدی دنبال شود. انتظار دوم این است که مجلات تخصصی علم اطلاعات و دانش‌شناسی در داخل کشور به‌صورت دوره‌ای و در قالب انتشار ویژه‌نامه، مبحث روش‌شناسی پژوهش را در دستور کار قرار دهند.

مآخذ

- اسدنیاء، ابوالفضل؛ شعبانی، احمد؛ و دلایی میلان، علی (۱۳۹۵). بررسی و تحلیل زیست روش‌های پژوهش کیفی در نشریات فارسی علم اطلاعات و دانش‌شناسی. *تعامل انسان و اطلاعات*، ۳ (۱)، ۵۶-۶۶.
- آذرانفر، جوانه (۱۳۸۵). تحلیل محتوای پایان‌نامه‌های رشته‌ی علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی سال‌های ۱۳۷۳ تا ۱۳۸۲ موجود در پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران. *علوم و فناوری اطلاعات*، ۲۱ (۴)، ۱۹-۳۹.
- حری، عباس (۱۳۸۸). روش‌شناسی پژوهش. *کتاب ماه کلیات*، ۱۳ (۳)، ۲-۳.
- حری، عباس؛ افشار، ابراهیم؛ جمالی‌مهموئی، حمیدرضا؛ حیاتی، زهیر؛ و نشاط، نرگس (۱۳۸۸). روش‌شناسی پژوهش در علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی، چالش‌ها و راهکارها. *کتاب ماه کلیات*، ۱۳ (۳)، ۱۲-۲۳.
- حسینی، مریم (۱۳۹۱). *فرایند زیست روش‌های پژوهش در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه‌های چمران، تهران، شیراز و فردوسی در بازه زمانی ۱۳۷۸ تا ۱۳۹۰*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید چمران، اهواز.
- حیاتی، زهیر (۱۳۸۸). نوشتاری در باب روش‌شناسی تحقیق. *کتاب ماه کلیات*، ۱۳ (۳)، ۲۴-۲۵.
- دی، ران (۱۳۸۴). کتابداری و اطلاع‌رسانی، روش و علم پست مدرن (محمد خندان، مترجم). *اطلاع‌شناسی*، ۲ (۳ و ۴)، ۲۱-۳۲.
- سیدین، مهرداد؛ باب الحوئجی، فهیمه (۱۳۸۸). تحلیل محتوای پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحدهای تهران شمال، علوم و تحقیقات تهران، علوم و تحقیقات اهواز و همدان در سال‌های ۱۳۷۲ تا ۱۳۸۶. *پیام کتابخانه*، ۱۵ (۱)، ۹۵-۱۲۷.
- شرفی، علی؛ علیپورحافظی، مهدی؛ و جلالی‌دیزجی، علی (۱۳۹۲). تعیین فرایند زیست روش‌های پژوهش در پایان‌نامه‌های علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه‌های دولتی ایران از سال ۱۳۸۴-۱۳۸۸. *دانش‌شناسی*، ۶ (۲۲)، ۳۵-۴۸.

فدایی، غلامرضا (۱۳۹۲). آسیب‌های پژوهش. تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی، ۱۹ (۲)، ۱۶۳-۱۶۸.

مختارپور، رضا؛ کشوری، مریم (۱۳۹۵). رویکردی روش‌شناختی به الگوها و مطالعات اطلاع‌یابی: مقایسه وضعیت داخل و خارج از کشور. تعامل انسان و اطلاعات، ۲ (۳)، ۴۳-۶۰.
مختاری، حیدر (۱۳۹۵). مروری تاریخی بر پژوهش کیفی در علم اطلاعات و دانش‌شناسی. مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۷ (۳)، ۱۲۷-۱۴۶.

نشاط، نرگس (۱۳۸۸). تعامل پارادایم‌های پژوهشی در روش‌شناسی. کتاب ماه کلیات، ۱۳ (۳)، ۳۰.

Atkins, S. E. (1988). Subject trends in library and information science research 1975-1984. *Library Trends*, 36 (4), 633-658.

Blake, V. L. P. (1994). Since shaughnessy, research methods in library and information science dissertations. *Collection Management*, 19 (1, 2), 1-42.

Cano, V. (1999). Bibliometric overview of library and information science research in Spain. *Journal of the American Society for Information Science*, 50 (8), 675-680.

Cheng, H. (1996). A bibliometric study of library and information science research in China. Retrieved February 15, 2016, from <http://archive.ifla.org/IV/ifla62/62-huac.htm>

Chu, H. (2015). Research methods in library and information science: a content analysis. *Library and Information Science Research*, 37 (1), 36-41.

Dimitroff, A. (1992). Research in health sciences library and information science: a quantitative analysis. *Bulletin of Medical Library Association*, 80 (4), 340-346.

Eaton, G., & Burgin, R. (1984). *An analysis of research articles published in the core library and information science journals of 1983*. Retrieved February 15, 2016, from <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED291378.pdf>

Enger, K. B., Quirk, G., & Stewart, J. A. (1989). Statistical methods used by authors of library and information science journal articles. *Library and Information Science Research*, 11 (1), 89.

Feehan, P. E., Gragg, W. I., Havener, W. M., & Kester, D. D. (1987). Library

and information science research: an analysis of the 1984 journal literature. *Library & Information Science Research*, 9 (3), 173-185.

Giddens, A. (1976). *New rules of sociological method: A positive critique of interpretative sociology*. London: Hutchinson.

Goldhor, H. (1972). *An introduction to scientific research in librarianship*. Urbana: University of Illinois, Graduate School of Library Science.

Grotzinger, L. (1981). Methodology of library science inquiry-past and present. In H. B. Charles (Ed.), *A library science research reader and bibliographic guide*. Littleton, Colo: Libraries Unlimited.

Grover, R., & Glazier, J. (1985). Implications for application of qualitative methods to library and information science research. *Library and Information Science Research*, 7 (3), 247- 260.

Grover, R., & Glazier, J. (1986). A conceptual framework for theory building in library and information science. *Library and Information Science Research*, 8 (3), 227-242.

Grover, R., Glazier, J. & Tsai, M. (1991). An analysis of library and information science research. *Journal of Educational Media and Library Sciences*, 28 (3), 276-298.

Harris, M. H. (1986). The dialectic of defeat: Antimony in research in library and information science. *Library Trends*, 34 (3), 515-531.

Hider, P., & Pymm, B. (2008). Empirical research methods reported in high-profile LIS journal literature. *Library & Information Science Research*, 30, 108-114. Doi:10.1016/j.lisr.2007.11.007

Jarvelin, K., & Vakkari, P. (1990). Content analysis of research articles in library and information science. *Library and Information Science Research*, 12 (1), 395-421.

Jarvelin, K., & Vakkari, P. (1993). The evolution of library and information science 1965 1985: a content analysis of journal articles. *Information Processing & Management*, 29 (1), 129-144.

Kumpulainen, S. (1991). Library and information science research in

1975: Content analysis of the journal articles. *Libri: International Journal of Libraries & Information Services*, 41 (4), 59-76.

Layzell Ward, P. (1997) The nature of UK research literature: Some thoughts arising from a bibliometric study. Presented in 63 General Conference of IFLA, Copenhagen. Retrieved February 15, 2016, from <http://archive.ifla.org/IV/ifla63/63layp.htm>

Nour, M. M. (1983). *Research in librarianship: an analysis of research articles in core library journals of 1980*. Unpublished master's thesis, University of North Carolina, Chapel Hill.

Peritz, B. C. (1981). The methods of library science research: Some results from a bibliometric survey. *Library Research*, 2 (3), 251-268.

Powell, R. (1999). Recent trends in research: a methodological essay. *Library & Information Science Research*, 21 (1), 291-378.

Risso, V. G. (2016). Research methods used in library and information science during the 1970-2010. *New Library World*, 117 (1/2), 74 – 93.

Rochester, M. K., & Vakkari, P. (2004). *International library and information science research: a comparison of national trends*. IFLA professional reports. Retrieved February 15, 2016, from <http://archive.ifla.org/VII/s24/pub/iflapr-82-e.pdf>

Rochester, M. K. (1995). Library and information science research in Australia 1985-1994: a content analysis of research articles in the Australian library journal and Australian academic and research libraries. *Australian Academic and Research Libraries*, 26 (3), 163-170.

Schlacter, G., & Thomison, D. (1974). *Library science dissertations 1925-1972: an annotated bibliography*. Littleton, Colo.: Libraries Unlimited. Retrieved February 15, 2016, from <http://www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.1086/620313>

Schlacter, G., & Thomison, D. (1982). *Library science dissertations: 1973-1981*. Libraries Unlimited, Littleton, CO.

Shaughnessy, T. W. (1976). Library research in the 70's: Problems and

Prospects. *California Librarian*, 37 (3), p. 46.

Thompson, C. E., & Baker, V. (1987, June). *Library and information science dissertations: Trends in subject selection and research methodology*. Paper presented at The Annual Conference of the American Library Association, San Francisco.

Vakkari, P. (1986). Roots of library science in historia literia. *Wolfenbiitteler Not&en zur Buchgeschichte*, 11, 72-81.

Vakkari, P. (2008). Trends and approaches in information behaviour research. *Information Research*, 13 (4), 361.

Van de Water, N., Neil Surprenant, B. K. L., & Genova, P. A. (1976). Research in information science: an assessment. *Information Processing and Management*, 12 (2), 117-123.

Williams, J., & Winston, M. (2003). Leadership competencies and the importance of research methods and statistical analysis in decision making and research and publication: a study of citation patterns. *Library and Information Science Research*, 25 (1), 387-402.

Yontar, A. (1995). Main research trends being investigated in Turkey as revealed in graduate theses. In *Booklet 7, Division of Education and Research. 61st IFLA Conference, Istanbul, August 20-26, Turkey*, (38-47).

Yontar, A., & Yalvaç, M. (2000). Problems of library and information science research in Turkey: a content analysis of journal articles 1994-1952. *IFLA Journal*, 26 (1), 39-51.

Zhang, L., Tang, J., Liu, Y., Han, S., Pan, Y., & Chen, L. (2012). An informetric comparison on LIS methodology between Chinese and foreign articles. *Journal of Library Science in China*, 38 (2), 21-29.

استناد به این مقاله:

مختارپور، رضا؛ حیدری، غلامرضا (۱۳۹۶). روش‌شناسی پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی: رویکرد کتابشناختی. *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲۸ (۲)، ۶۱-۸۴.